

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ УСПІШНОСТІ МОВЛЕННЕВОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПСИХОЛОГА З ВАЖКИМИ ПІДЛІТКАМИ

Е.І.Дранішева

У статті висвітлюються особливості роботи психолога під час мовленнєвої взаємодії із важковиховуваними підлітками. Розглянуто стилі та окремі прийоми мовленнєвої взаємодії, що роблять спілкування психолога з підлітком результативним. Описані прийоми можуть бути використані під час вивчення правової свідомості та причин девіантної поведінки важких підлітків.

Ключові слова: важкі підлітки, мовленнєва взаємодія, мовно-мовленнєва компетенція шкільного психолога, психологічні засоби впливу.

Проблеми важковиховуваності підлітків і злочинності неповнолітніх на сьогоднішній день продовжують лишатися актуальними. Як і в кожному явищі, тут також проглядається своя діалектика: нові досягнення педагогів (нові вдалі методики виховання та навчання дітей і підлітків), психологів (психологічні діагностичні методики, а також результати вивчення важких дітей і підлітків-правопорушників), здавалося б, розширюють можливості розуміння причин неблагополуччя і дають змогу вжити заходів, аби впливати на неповнолітніх із відхиленою (девіантною) поведінкою та знизити актуальність цієї серйозної проблеми. Проте, як і в «дорослій» злочинності, з появою і швидким поширенням нових «сучасних» видів злочинів - рабства, продажу дітей, торгівлі людськими органами (і розвитком пов'язаної з нею цілої злочинної галузі підпільної медицини), у сфері підліткових правопорушень і злочинів, на жаль, також чітко проглядається тенденція до їх зростання, а також загальне зниження рівня моральних настановлень та поваги підлітків до законів.

Актуальність теми. Традиційно в психології дотримуються достатньо довго культивованого положення про те, що основою оволодіння державними правовими нормами, кодексом прав і обов'язків людини є *знання* цих норм. Уже одне це знання нібито має бути своєрідною гарантією (так, принаймні, очікує і вважає законодавець) прийняття цих норм членом Держави - Особистістю.

Юридичний аспект відносин Особистість - Держава - Особистість за своїм психологічним змістом недостатньо розкритий. Вважається, якщо пересічна людина знає зміст норми закону, то вона виконує її. На виконанні громадянами закону тримається в державі порядок і організованість життя людської спільноти.

Навчання основ права у школі передбачає перевірку ефективності засвоєння цих знань учнями. Коли трапляються випадки здійснення підлітками злочинів, а разом з тим порушення і моральних норм, і норм закону, то в юриспруденції, у судовій практиці та у буденній моралі основна увага людей спрямована на те, щоб після з'ясування всіх обставин події привести міру і ступінь покарання у відповідність із порушенням закону. Отже, юридичний

аспект про відповідність міри покарання і ступеня тяжкості злочину є головним у судочинстві, домінує він також і в процесі вивчення питань права у школі.

У нашій роботі ми прагнемо привернути увагу до психологічного аспекту проблеми, а саме: характеру усвідомлення правових норм підлітками. Причому акцент зроблено (і це - головний аспект нашого дослідження) - на висвітленні особливостей мовного спілкування психолога (школи, колонії для неповнолітніх і т. п.) з важкими підлітками з метою формування у них суспільно значущих настановлень щодо активного засвоєння та дотримання правових норм.

Огляд літератури. У роботах психолога К.О.Абульханової-Славської неодноразово підкреслюється, що творчий підхід до засвоєння знань повинен проявлятися не тільки в сфері творення предметів та речей, а й у сфері людських відносин, що передбачає здатність особистості будувати їх згідно з моральними та гуманістичними ідеалами. У зв'язку з цим завдання психолога полягає в тому, щоб допомогти дітям засвоїти перевірену багатовіковою людською практикою істину, що здатність і готовність людини іти назустріч життєвим труднощам і протиріччям та гідно вирішувати їх розвивають високі людські якості - людську гідність, свободу волі та мужність [1, с. 174].

Психологи неодноразово відзначали, що дуже складним аспектом людських відносин є реалізація соціальних норм на рівні індивіда. Ті труднощі, яких психолог зазнає, вирішуючи протиріччя характеру усвідомлення зазначених норм зростаючою особистістю, відображені та проаналізовані у роботах О.Ю.Єгорова, С.О.Ігумнова «Клініка й психологія девіантної поведінки» [5], а також Л.Б.Шнейдер «Девіантна поведінка дітей і підлітків» [10] і Ю. О. Клейберга «Девіантна поведінка в питаннях і відповідях» [6].

За останній час серед педагогів і психологів посилився інтерес (у тому числі і через зростання кількості порушень підлітками моральних і правових норм) до питання про засвоєння соціальних норм спілкування. Нові дані стосовно контингенту, який цікавить нас (важких дітей), висвітлені в роботах психологів і лікарів О. Ю. Єгорова «Нейропсихологія девіантної поведінки» [4], Т.І.Макартичевої «Корекція девіантної поведінки. Тренінги для підлітків і їх батьків» [7], І.С.Танішиної, О.І.Ушатикова «Неблагополучна родина й девіантна поведінка неповнолітніх» [2].

К. О. Абульханова-Славська концентрує особливу увагу на тому, що спілкування з іншою людиною - це особлива потреба, яка полягає не лише у допомозі та взаєморозумінні, а й в утвердженні свого «Я» в іншій людині, і, таким чином, через врахування її інтересів розвивається і здійснюється вища потреба - потреба в людяності [1]. Цей аспект взаємодії людей, зокрема психолога й важкого підлітка, докладно розглядається В.Д.Менделевичем у роботі «Психологія девіантної поведінки» [8], колективом молдавських авторів у збірнику наукових праць «Дисципліна й попередження педагогічної занедбаності школярів» [3], а також В.Є.Сиркіною у статті «Розуміння виразності мови школярами» [9].

Мета дослідження - аналіз особливостей мовної взаємодії психолога і важких підлітків, а також методів актуалізації усвідомлення ними правових норм. **Предмет** дослідження - особливості мовного спілкування як чинник, що впливає на якість розуміння підлітками правових норм.

Матеріал дослідження: мовна взаємодія психолога й підлітка в процесі обговорення правових норм у вигляді розшифрованих протоколів інтерв'ю дослідника із психологами. У цій статті наводиться тільки перша частина отриманих результатів.

Дослідження психологів, успіх яких більшою чи меншою мірою обумовлений стилем і рівнем їхнього мовлення, надасть можливість (як ми припускаємо) виявити індивідуальні стилі мови й спілкування, які сприяють: а) досягненню більшого ступеня довіри підлітка-реципієнта стосовно психолога; б) поширенню позитивного ставлення до обговорюваної в їхній розмові теми, зокрема правової.

Методика дослідження. Із різноманітних прийомів дослідження був обраний метод інтерв'ю як найбільш результативний.

Цей метод має такі переваги: він є не складним для опитуваних; усне мовлення не вимагає від підлітка такого розумового напруження, як, наприклад, заповнення анкети, написання твору на задану тему, письмове інтерв'ю або інші види письмових завдань. Разом з тим від респондента (як і від психолога) можна чекати більшої свободи висловлювання в розмові, адже бесіда не переривається необхідністю записувати її зміст (у проведеному дослідженні запис проводився за допомогою диктофона). Бесіда відбувається у вільній формі, тому респондент має можливість творчо осмислити задане йому питання та дати психологічно змістовну відповідь.

1. Справжня повага до підлітка та вміння проявити її у спілкуванні з ним. Говорячи про ті якості психолога, які виявляються в бесіді з підлітками як найбільш значимі, майже всі психологи вважають однією з них здатність на справжню повагу до підлітка й нерозривне із цим обов'язкове вміння виявити це у спілкуванні з ним. Із семи опитаних психологів п'ятеро прямо й чітко в бесіді з нами зі своєї ініціативи відзначили, що повага - це ключовий, найважливіший момент у побудові взаємин учасників бесіди. Створювати атмосферу повної довіри - обов'язкова умова для того, щоб психолог одержав потрібний результат своєї роботи.

У педагогічній літературі цей постулат - необхідність створення в бесіді взаємної довіри між учнем і педагогом - згадується дуже часто.

Разом з тим прийоми встановлення довірчих стосунків між учасниками бесіди у психологічній літературі не розкриваються, тому ми зосередили свою увагу на таких аспектах бесіди психолога з важкими підлітками, які сприяли передусім розвитку їх довіри до психолога. що, в свою чергу, підвищувало продуктивність процесу усвідомлення зростаючою особистістю морального аспекту правових норм.

У зв'язку з тим, що метою нашої роботи було виявлення та розкриття особливостей мовної взаємодії психолога з важким підлітком, ми задавали пси-

хологам питання про те, як вони домагалися «взаємопроникнення», розуміння й прийняття підлітком правової проблематики як моральної за своєю сутністю.

Отже, питання полягає в тому, як психолог сприймає індивідуальність підлітка, на основі чого виникає не «одностороннє» бачення один одного, обопільне почуття взаємовизнання і довіри. Цікаво відзначити, що педагоги, яким вдавалося встановити довірчі стосунки з підлітками, відзначали, що вони робили дітям компліменти, а саме: казали, що вони тямущі, багато чого розуміють і, власне, стоять вже на порозі повноліття. Зазначені компліменти в просторі спілкування цих двох людей, як відомо, можуть служити засобом їх зближення і взаєморозуміння, а можуть відіграти і негативну роль. Якщо підліток відчує в цих дуже змістовних за своїм емоційним навантаженням слова нещирість співрозмовника, то ні про яке взаєморозуміння вже не може бути й мови.

Ілюструючи вищезазначене, наведемо результати нашого анкетування, проведеного в різних школах України, на тему «Які риси й властивості людини ти цінуєш найбільше (назви три головні)?». Виявилось, що на першому місці - здатність до «розуміння». Досліджуваним не пропонувався список якостей на вибір, а вони самі формулювали свою думку. Зазначимо, що в анкетуванні брали участь підлітки та юнаки різного рівня розвитку й соціального становища.

У нашій бесіді психологи неодноразово підкреслювали, що успіх у досягненні мети зустрічі з підлітком залежить якоюсь мірою від стилю й змісту мови психолога. Але одночасно на дієвість розмови нерідко впливають інші - не мовні чинники. Вони тісно «спаяні», і дуже важко визначити питому вагу тих чинників, які сприяють загальному позитивному результату.

2. Гумор як один із засобів встановлення контакту і розвитку довіри підлітка до психолога. В групі, що складалася із семи психологів, троє називали гумор як нерозривну складову їхнього успіху в розмові з підлітками. Вони підкреслювали, що бесіда, забарвлена гумором, дозволяє їм вести зустріч так, щоб підліток почував дружнє ставлення до нього старшого співрозмовника. Гумор як засіб зняття напруження й підтримки співрозмовника використовувала психолог, наприклад, під час бесіди з підлітком, який вважає себе дорослим і болісно ставиться до спроб з боку оточуючих не вважати його таким. М'який гумор у розмові із цим учнем допоміг установити між ними взаєморозуміння «на рівних», як між двома дорослими людьми. І цей трамплін швидше, ніж очікувала психолог, допоміг переконати підлітка в розмові на важливу правову тему, що стосувалася конфліктних відносин у колективі, де учиться підліток.

Нерідко перед початком бесіди із співробітником школи (психологом), іноді незнайомим, у підлітка виникають тривожні очікування, напруження (навіть якщо він не відчуває за собою провини). У цих випадках почуття гумору, проявлене психологом у розмові, допомагає зробити спілкування більш простим, відкритим, з активною (у міру можливості) участю в бесіді обох

сторін. Звичайно, використання гумору як засобу встановлення контакту та створення подоби рівності співбесідників належить до тих особливостей бесід психолога, які пов'язані із загальними питаннями (поведінка і навчання учня, загальна атмосфера в класі, проблема покращання взаємовідносин із оточуючими), але не стосується серйозних випадків здійснення злочинів у школі (наприклад, жорстоке побиття учня групою учнів цієї ж школи).

Ми вважаємо, що гумор має ще і певні «резервні» впливи, не описані тут. Щось більше зближувало співрозмовників або якимось особливим чином еднало їх (нехай навіть на короткий час розмови), але потім при зустрічі в коридорі школи чи на вулиці, як про це нам розповідали психологи, хлопці більш тепло реагували на зустріч з ними, ніж раніше - уважно дивилися в очі, посміхалися, було видно бажання й готовність до контакту.

Під час інтерв'ю деякі психологи підкреслювали значення початкового етапу розмови психолога з підлітком, точніше, навіть самого моменту входу в процес бесіди. Ми виділяємо цей момент тому, що сама форма початку таких розмов має велике значення для встановлення контакту між співбесідниками, але, на жаль, не завжди правильно сприймається, що й розуміють психологи.

3. Уміння помітити і правильно розпізнати неусвідомлене маскування підлітками їх бажання зустрічі і бесіди із психологом. Можливо, тому, що загальний досвід практичної психології в нашій країні, порівняно із західними, невеликий, спілкування школярів-підлітків та юнаків із шкільним психологом ще не стало звичним актом звертання школяра за допомогою. У свою чергу тут, безумовно, нерідко має місце прояв вікових особливостей - підліткової сором'язливості, непевності в собі, яка виявляється, зокрема, в переживанні труднощів на початку розмови з дорослою людиною (особливо у випадках, коли бесіда розпочинається з ініціативи підлітка).

Безумовно, для більшості підлітків (соціально адаптованих у школі та вдома) відвідування шкільного психолога є майже звичайним візитом, що не вимагає від них напруження, а іноді навіть стає джерелом переживання радісного очікування. Наприклад, вибір професії, що хвилює дівчинку, і надія в результаті бесіди із психологом нарешті остаточно визначитися і вибрати одну із двох професій, що приваблюють її.

Для підлітків, які потрапляють під категорію важковиховуваних, що мають проблеми із навчанням, з оцінкою їх знань і особистості учителем та конфлікти з однокласниками, необхідність вступити в контакт із малознайомим чи зовсім незнайомим співробітником школи (психологом) нерідко викликає у них значні утруднення.

Психологічно завжди цікава й по-своєму дуже змістовна картина, коли підлітки, не звертаючись конкретно із проханням або за допомогою, «виникають» перед психологом - трапляються кілька разів у коридорі, проходячи своєю компанією, щораз вітаються, відкривають двері в кабінет і з веселим вигуком «вибачте» зачинають їх. Практичний досвід показує, що здебільшого ті підлітки, які виділяють психолога серед педагогів, потребують

спілкування з ним (хоча нерідко не усвідомлюють цього). Вони виявляють цікавість до нього, нехай і в закамуюльованій формі.

Неодноразово після наших бесід із хлопцями, коли в нас установлювалися дружні довірчі відносини (в подальшому ці підлітки навіть допомагали в організації психологічних тренінгів у школі), в індивідуальних бесідах із ними іноді виникало питання про перший контакт із психологом, яке піднімали самі діти. Вони відверто розповідали про те, як нелегко наважитися «по-трапити на розмову», виявити ініціативу (мова йде про учнів 5-7-х класів). Один із підлітків розповів, що він увесь час думав, яке ж «стороннє» питання, котре не торкалося б його власної проблеми, поставити психологові, аби зав'язати розмову. Інший розповів, що він сам боявся йти до психолога й увесь час натяками з'ясовував у товаришів, чи не збирається хто-небудь із них на прийом до цього фахівця, щоб піти з ним за компанію. Ще один розповів, що прийшов до психолога під тим приводом, що привів молодшого брата - нібито із наміром щось зробити, аби той вчився краще.

Одна старшокласниця розповідала нам (вона знала автора статті не по школі, а по спільному відпочинку в пансіонаті) про моменти, пов'язані із вступом у контакт із психологом: «У нас у школі працював психолог. Я, коли проходила повз нього, завжди переживала якесь хвилювання. Мені дуже хотілося поговорити з ним про свої проблеми. Але тому, що він був дуже молодий і гарний, то я вирішила, що моє бажання викликане тим, що він привабливий чоловік, і мені просто хочеться познайомитися з ним. І я накарала собі не дивитися в його бік. Він пропрацював рік і звільнився. Замість нього в нашу школу прийшла працювати психологом жінка похилого віку. І я, зустрічаючи її, переживала такі ж почуття, як і рік тому, коли я проходила повз попереднього психолога. Я хвилювалася, у мене виникали ті самі питання, які були для мене життєво важливими і дуже хвилювали. Мене тягло до неї, але одночасно із цим начебто щось стримувало. Чи то соромно було, чи то щось інше. Напевно, соромно. Хоча в мене не були якісь любовні справи, про які соромно розповідати, а просто були питання про відносини з людьми. Я не можу описати, як мені важко було підійти й заговорити із цією жінкою - психологом. Я все шукала якийсь привід».

Із розповіді цієї школярки добре видно, які труднощі початкового етапу спілкування із психологом можуть виникати у підлітків. У цієї майже зовсім дорослої дівчини були труднощі вступу в контакт, по-перше, достатньо усвідомлені, а, отже, саме тому їх легше вдалося перебороти. Взагалі для підлітків 5-7-х класів завдання вступити в контакт є складним, шляхи подолання цих труднощів можуть набирати найрізноманітніших форм, тож психолог повинен їх побачити, зрозуміти й «прийняти».

Нижче наводимо уривок із бесіди із психологом, що має великий досвід роботи з підлітками. Це частина магнітофонного запису з розповіддю про ситуацію, схожу з тими, про які ми говорили вище.

«... Так, у цих учнів дійсно була девіантна поведінка, вони курили траву. Вони прийшли до мене... Тобто відкривали двері й говорили з викликом (це

була демонстрація, це була бравада): «Ну що, можна до вас записатися на консультацію?». «Звичайно, можна». І вони ніби знущалися наді мною, але я розуміла, що за цим стоїть...

...Це не випадково, й нічого не буває просто так. За цим знущанням стоїть якась серйозна проблема. І якщо вони відкрили взагалі ці двері, то їм це обов'язково потрібно... В остаточному підсумку вони до мене прийшли на консультацію. Один прийшов спочатку, потім інші. І от те, як вони відкривалися, для мене було просто дивовижно, тому що за якоюсь бравадою я відчувала щось інше, важливе для них, те, що привело їх сюди, до мене.

Поступово вони відкривалися в розмові. Відкривали свою душу. Це були дуже серйозні речі, які вони нікому не могли сказати - ні батькам, ні друзям. Я іноді навіть боялася цієї довіри, тому що ця довіра вимагає відповідальності. І ця відповідальність на мені лежала, тому що я не могла сказати нікому нічого. Тобто вони запитували: «Ніхто про це не довідається?», і я давала слово, що про це ніхто не довідається. Але їм потрібно було це сказати.

Це один із фактів, наскільки діти зі складною поведінкою відкривалися мені. Я не знаю, що змушує відкриватися, але, напевно, щось змушує. А, напевно, змушує власна ширість. Вони відчувають неправду й правду, тому що з дітьми не можна брехати, і це я точно знаю. І не можна грати, тому що вони теж відчувають цю гру. А підлітки тим більше - у них душа дуже неспокійна, вона міняється, росте, чогось вимагає нового, а дорослі не сприймають цього, не сприймають їх як дорослих людей. Тут дуже багато проблем виникає. Тому, коли ти сприймаєш його на рівних, у нього це перший щабель, коли його, підлітка, сприймають як рівного, як дорослого. Він розуміє, що він значуща людина, особистість. І коли говориш дитині правду, говориш те, що ти відчуваєш (у цьому випадку те, що я відчувала, те, що я бачила, - цілком шире бажання допомогти), от це, по-моєму, дає результати».

Ми вважаємо, що розглянута вище тема про важливість розуміння психологічного змісту звернень підлітків до психолога не із прямим проханням про допомогу, а в іншій формі, часом завуальованій під розмову на сторонню тему, із бравадою та своєрідним хлопчачим «заграванням» чи шалапутством, є частиною проблеми вивчення впливу особливостей мовної взаємодії психолога з підлітками.

Таким чином, у наших інтерв'ю із психологами, що працюють або працювали з підлітками, були виявлені три особливості мовної взаємодії психолога і підлітків, які дозволяли їм ефективно проводити бесіди з дітьми, налагоджувати з ними особистісний контакт і досягати в бесіді поставленої мети.

Висновки. Вивчення мовної взаємодії психолога з підлітками з метою зрозуміти умови результативності й ефективності виховного впливу психолога на них ще раз підтвердило ту відому залежність, що визначальними є: рівень загального розвитку особистості психолога, його інтелект, інтелігентність, професійна зрілість. Але одночасно із цим ще раз знайшло своє підтвердження те положення, що володіння професійними технологіями ще ні в якій мірі не гарантує успіху роботи із такою багатозоровою та бага-

топлановою структурою, якою є особистість людини, зокрема, у нашому випадку - важкого підлітка. Дійсно, розвиненість і різнобічність особистості психолога мають значення при підведенні підсумків, а саме тлумаченні, інтерпретації психологічного «багажу» - результату бесіди психолога з підлітком.

Серед численних прийомів спілкування і вмінь, що залежать від здібностей і таланту психолога, у статті описані ті, які найбільшою мірою пов'язані з інтуїтивною здатністю психологів тонко розуміти індивідуальність кожного підлітка та вникати у його потреби, виявляючи коректність, людяність і довіру до зростаючої особистості.

Із усього різнобарв'я палітри й багатства фарб, і, відповідно, можливостей і прийомів мовного впливу психолога на підлітка ми описали тут лише три позиції: 1) розуміння особистістю іншої особистості й уміння показати їй це; 2) гумор як засіб зближення і співробітництва в тісному особистісному контакті психолога з підлітком; 3) уміння помітити і правильно розпізнати неусвідомлене маскування підлітками їх бажання зустрічі та бесіди із психологом.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А.Абульханова-Славская. - М. : Мысль, 1991.
2. Ганишина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних: учеб. пособие / И.С.Ганишина, А.И.Ушатиков. - М. : Изд-во МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2006. - 288 с.
3. Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников : сб. науч. трудов. - Кишинев : Штиинца, 1991. - 161 с.
4. Егоров А.Ю. Нейропсихология девиантного поведения / А.Ю.Егоров. - СПб. : Речь, 2006. - 224 с.
5. Егоров А.Ю. Клиника и психология девиантного поведения : науч. изд. / А.Ю.Егоров, С.А.Игумнов - СПб. : Речь, 2010. - 398 с.
6. Клейберг Ю.А. Девиантное поведение в вопросах и ответах / Ю.А.Клейберг : учеб. пособие для вузов. 2-е изд., стереотип. - М. : НОУ ВПО МПСИ, 2008. - 304 с.
7. Макарычева Г. И. Коррекция девиантного поведения: тренинги для подростков и их родителей / Г. И. Макарычева. - СПб. : Речь, 2007. - 368 с.
8. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / В.Д.Менделевич. - СПб. : Речь, 2005. - 443 с.
9. Сыркина В.Е. Понимание выразительности речи школьниками / В.Е.Сыркина // Известия АПН РСФСР - № 7. - 1947.
10. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л.Б.Шнейдер. - 2-е изд. - М. : Академический проект; Гаудамус, 2007. - 336 с.

В статье освещаются особенности работы психолога при речевом взаимодействии с трудновоспитуемыми подростками. Рассмотрены применяемые разными психологами стили и отдельные приёмы речевого взаимодействия, которые способствуют результативности речевого взаимодействия психолога с трудными подростками. Описанные приемы могут быть использованы при изучении правового сознания и причин отклоняющегося поведения трудных подростков.

Ключевые слова: трудные подростки, речевое взаимодействие, психологическая компетентность школьного психолога, психологические средства влияния.